

Вольга Уткевіч

(Віцебск)

“НА ІМПЕРЫЯЛІСТЫЧНАЙ ВАЙНЕ” М. ГАРЭЦКАГА Ў КАНТЭКСТЕ ТЭОРЫ ПАСІЯНАРНАСЦІ Л. ГУМІЛЁВА

Максіма Гарэцкага (1893–1938) і Льва Гумілёва (1912–1992) можна назваць сучаснікамі і нават фармальна суайчыннікамі (абодва напачатку XX стагоддзя жылі ў адной краіне – Расійскай імперыі, потым – у савецкай дзяржаве). Калі беларускі пісьменнік вольнапісаным удзельнічаў у Першай сусветнай вайне, Леў Гумілёў быў дзіцём, аднак гэтыя вогненныя гады на ўсё жыццё засталіся важнай вехай для яго, бо яны звязаны з лёсам бацькі, Мікалая Гумілёва. Наогул, перш, чым перайсці непасрэдна да разгляду пасіянарнай тэорыі Льва Гумілёва, трэба сказаць колькі слоў пра яго асобу. Сын двух выбітных расійскіх паэтаў, М. Гумілёва і Г. Ахматавай, Леў Мікалаевіч Гумілёў таксама пісаў выдатныя вершы, але сферай сваёй асноўнай дзейнасці абраў навуку. Яго жыццё, як і жыццё Максіма Гарэцкага, было поўнае драматычных калізій: гэта і арышты, і турэмная тэрміны. Бацька, Мікалай Гумілёў, быў расстраляны па сфабрыкаваным абвінавачанні ў 1921 г., такая ж доля напаткала і М. Гарэцкага крыху пазней, у 1938 г.

Паняцце “пасіянарнасць” Л. Гумілёў уводзіць у навуковы ўжытак у сваёй працы “Этнагенез і біясфера Зямлі”. Гісторык аналізуе этнічныя сістэмы, іх развіццё і сувязь з ландшафтам і сонечнай актыўнасцю. Этнічныя сістэмы ён выбудоўвае іерархічна. На самай высокай прыступцы змяшчаецца суперэтнас – аб’яднанне

народаў, блізкіх па паходжанні, падобных па культуры. Аднак, які б ні быў узровень сістэмы, этнас, што ўваходзіць у яе, можа мець такую характарыстыку, як пасіянарнасць. Гэты тэрмін азначае якасць, якая прымушае этнас або чалавека, пэўную сацыяльную групу паводзіць сябе вельмі актыўна ў дачыненні да наваколля. Пасіянарнасць – жыццёвая энергія, якая раптам пад уплывам розных фактараў пачынае працаваць і выплюхвацца вонкі. Уздзеянні энергіі па Гумілёву – не ва ўсім, аднак шмат у чым прадвызначаюць этнагенез, г. зн. зараджэнне і развіццё этнасу. І хоць Гумілёў лічыў, што пасіянарнасць больш дарэчна разглядаць на ўзроўні этнічнай гісторыі, мы звернемся да асобнага кантэксту гэтай тэорыі. Пасіянары ў вызначэнні расійскага навукоўцы – гэта людзі так званага “энергазалежнага” тыпу. Гэта значыць, што яны здольныя “выцягнуць” з навакольнага асяроддзя больш энергіі, чым трэба ім адным для выжывання і звычайнага нармальнага жыцця. Сярэднестатыстычны чалавек на ягоную думку “бярэ” гэтулькі энергіі, колькі трэба яму самому, каб выжыць і забяспечыць жыццё свайго роду, сям’і.

Выкарыстоўваючы лішкі энергіі, пасіянары генеруюць незвычайныя велічныя ідэі, якія часта значна аперэдажаюць час, спрабуюць захапіць сваімі ідэямі іншых, усё грамадства, прыцягнуць аднадумцаў, пераканаць апанентаў. І, самае галоўнае, гэтыя людзі гатовыя актыўна дзейнічаць для ўвасаблення сваіх ідэй у жыццё. Па сутнасці, імі рухае ўнутранае імкненне да дзейнасці па кардынальным змяненні навакольнага асяроддзя і жыцця грамадства. Гэтыя ідэі і памкненні для пасіянарыяў часцяком важнейшыя не толькі за ўласны камфорт,

але нават за ўласнае жыццё, не кажучы ўжо пра жыццё, спакой і камфорт навакольных людзей. Ідэі бываюць рознымі, і пасіянарыі могуць быць носьбітамі як стваральнага, так і разбуральнага пачатку, здзяйсняць падзвігі ці злачынствы, высокімі мэтамі апраўдваць самыя нізкія ўчынкі, у тым ліку – войны і іншыя сацыяльная катаклізмы. Пасіянарыі пры спрыяльных умовах могуць яднацца ў групы і аб’яднанні, якія ў сваю чаргу могуць стварыць аснову для развіцця новага этнасу, новай этнічнай самаідэнтычнасці. Адзначым, што тэма пасіянарнасці не тоесная тэме ролі асобы ў гісторыі. Пэўная значная асоба, месца якой у гісторыі значнае і важнае, можа быць пасіянарнай і, як правіла, з’яўляецца такой у тым разуменні, як гэта апісаў Гумілёў. Аднак не кожны пасіянарыі з’яўляецца гістарычнай асобай, роля якой сталася вырашальнай для ходу гістарычных працэсаў.

Тэорыя пасіянарнасці Л. Гумілёва з’яўляецца прадметам дыскусіі на працягу многіх гадоў. Аднак яе сістэматызаванасць і нагляднасць, пацверджаная прыкладамі з гісторыі і літаратуры, уражвае. Яе, пачынаючы ад самога Гумілёва, культуролагі і літаратары выпрабавалі ўжо, аналізуючы псіхалогію паводзін герояў твораў Л. Талстога і Ф. Дастаеўскага, М. Горкага і А. Чэхава, прыкладалі да разгляду велічных гістарычных асоб: ад Аляксандра Македонскага да Кутузава, ад Суворова да Гітлера і Сталіна. Таму ў межах нашага даследавання хацелася б паспрабаваць прааналізаваць праз призму тэорыі пасіянарнасці знакамiты твор М. Гарэцкага “На імперыялістычнай вайне”. Гэтыя аўтабіяграфічныя запіскі з характэрнай для беларускага класіка

ўважлівасцю да дэталяў рэчаіснасці і глыбокім псіхалагізмам у падыходзе да раскрыцця літаратурных характараў даюць магчымасць прааналізаваць, як яны раскрываюцца падчас цяжкага выпрабавання і экстрэмальнай сітуацыі. Гумілёў, дарэчы, называў такія падзеі – сацыяльныя катаклізмы – яскравым праяўленнем пасіянарнага штуршка.

У сваіх працах Л. Гумілёў прыводзіць дастаткова разгорнутую класіфікацыю модусаў і ўзроўняў пасіянарнасці. “Модусы пасіянарнасці разнастайныя, – піша ён. – Тут і ганарлівасць, што стымулюе прагу ўлады і славы на вякі, самалюбства, што вядзе да дэмагогіі і творчасці; сквапнасць, што спараджае скнараў і вучоных, якія назапашваюць веды замест грошай; рэўнасць, што цягне за сабой жорсткасць і абарону ачагу, а датычна ідэі – стварае фанатаў і пакутнікаў” [2, с. 49]. Калі падсумаваць і абагульніць напісанае расійскім навукоўцам, узроўні пасіянарнасці выглядаюць наступным чынам: на нулявым узроўні знаходзіцца абывацель, цалкам адаптаваны да навакольнай рэчаіснасці; першы ўзровень характарызуецца імкненнем да змен без рызык для сябе; другі ўзровень – імкненне да зменаў з гатоўнасцю рызыкнуць; на трэцім узроўні знаходзяцца людзі з імкненнем да ідэалу і гатоўнасцю да рызык, але без фанатызму; чацверты пераходны ўзровень – гатоўнасць рызыкаваць дзеля ідэалу і ўласных каштоўнасцяў, аднак з дапамогай бяспечных метадаў; пяты ўзровень – гатоўнасць за ідэю нават рызыкаваць жыццём, але не безаглядна; шосты і сёмы ўзроўні ўжо адносяцца да вышэйшых, бо яны ахвярныя – гатоўнасць аддаць сваё жыццё і нават жыцці іншых дзеля ідэі без роздумаў.

Трэба ўлічыць, што ў Гумілёва ёсць яшчэ і такое паняцце, як субпасіянарнасць. Яно супрацьлеглае па значэнні паняццю пасіянарнасці – гэта ўжо недахоп энергіі. Тут таксама ёсць свая градацыя: так, “мінус першы ўзровень” мяркуе наяўнасць здольнасці прыстасавацца да бягучага стану спраў; “мінус другі ўзровень” характарызуецца катэгарычнай няздольнасцю ні да адаптацыі, ні да змен.

Асноўны настрой, які афарбоўвае запіскі “На імперыялістычнай вайне”, – трагічнасць, безвыходнасць, неразуменне простымі салдатамі мэтай таго, што адбываецца навокал. Можна сказаць, што ў асяроддзі Лявона Задумы пераважалі людзі з нізкім узроўнем пасіянарнасці, па тэрміналогіі Л. Гумілёва – субпасіянары: “Адно праўда: у нас ёсць “господа офицеры”, ды няма палкаводцаў. Таму такое адступленне” [1, с. 347]. Або: “З’явіліся масы пехацінцаў-“шатуноў”, што згубілі або кінулі свае часці. “Ратуйся, хто можа!” – цынчна кажучь яны і бягуць, бягуць на ўсход. Не армія, а зброд. Камандзір наш то маўчыць, сцяўшы зубы, то кідаецца на “шатуноў” з бізуном. Іх ловяць, збіраюць дзясяткамі, ставяць ім начальніка і гоняць пад даглядам. Яны ўсё роўна разбягаюцца, каб дзе “зарваць”, што з’есці” [1, с. 346]. “Дык у чым праўдзівае геройства і ці шмат пад гэтымі крыжамі герояў? Ці я, можа, нядобра разумею слова “геройства”? На сучаснай вайне – усе героі ці, лепей кажучы, няма герояў, а ёсць болей ці меней дысцыплінаванае быдла” [1, с. 362].

Такім чынам, з гледзішча беларускага пісьменніка, Першая сусветная вайна для беларускага селяніна не была той падзеяй, дзе магла б раскрыцца ягоная

пасіянарнасць (каб Гарэцкі мог скарыстацца такой тэрміналогіяй). На наш погляд, такая пазіцыя не ў поўнай меры адпавядае рэчаіснасці. Уся справа ў тым, што многія салдаты вымушаны так ці інакш паводзіць сябе як пасіянары на вайне, хаця б таму, што яны хочуць застацца ў жывых. Вядома, такое імкненне ў многіх выпадках можна назваць і субпасіянарнасцю, бо яно спароджанае не нейкімі светапогляднымі ці сацыяльнымі матывамі, а менавіта інстынктам самазахавання: калі ты не будзеш старацца дзейнічаць, не будзеш імкнуцца забіць ворага, то вораг заб'е цябе. Адзначым, што песімістычны погляд беларускага пісьменніка спароджаны не толькі чыста псіхалагічнымі матывамі. Уся справа ў тым, што ён на той момант не бачыў сэнсу ў вайне менавіта для беларуса. Праз усю аповесць лейтматывам праходзіць ідэя пра тое, што гэта “не наша вайна”. Гэтае адчуванне актуалізуецца нават у пейзажных замалёўках: “Балота пад нагамі. Скрозь – туман; часам нешта сыплецца мокранькае і драбнюсенькае, туман не туман, дождж не дождж; дзесь варона: кра-кра-кра! Мокрае лісце пад дрэвамі, дым з коміна ў хутарцоў, сабачка: гаў-гаў-гаў! Куды мы едем?” [1, с. 374]. Прозвішча “Задума” аўтар дае свайму герою невыпадкова, а раскрываючы яго як абагульнены псіхатып беларускага інтэлігента пачатку ХХ стагоддзя, і гэта кажа пра склад характару, далёкага ад гумілёўскіх вышэйшых радыкальных узроўняў пасіянарнасці. У адваротным жа выпадку яго пункт гледжання на ваенныя падзеі Першай сусветнай, на наш погляд, мог быць іншым.

Аднак не ўсё так проста ў аповесці. Пры пэўных умовах псіхалагічныя законы і механізмы здолелі пе-

раважыць сацыяльныя і ідэалагічныя матывы. Гэта адбываецца дзякуючы таму, што “пасіанарнасць мае яшчэ адну якасць, якая надзвычай важная, – адзначае Гумілёў. – Яна заразлівая! Пасіанарнасць паводзіць сябе як электрычнасць пры індукаванні суседняга цела” [2, с. 69]. У запісках Гарэцкага ёсць унікальныя дынамічныя апісанні, якія ілюструюць гэтае меркаванне Гумілёва: “Скарэй, скарэй!!! Скарэй!!! – чую, крычыць камандзір, крычыць капітан Смірноў, крычаць батарэйцы. – Скарэй! Ратаваць таварышаў ад смерці!! Дурныя слёзы засцілаюць усё перад сабою. Батарэя гатова к бою? Не? Ах, чаму не? Мала людзей. Усе, хто можа, на пазіцыю! Першае наша аруддзе ўжо страляе. Пехацінцы гуськом нясуць ад перадкоў, з лагчыны, латкі з снарадамі. Батарэйцы – з імі. Сізоў ласкава шлёпае шашкаю па спінах, падганяе! Страляе другое! Гранатаю, гранатаю! Дзе ж людзі? Збягаюцца спозненыя нумары... Жарнулі б усёю батарэяю, – людзей мала! Скарэй! Скарэй!! Скарэй!!” [1, с. 377]. Задума са ўсім спачуваннем удзельнічае ў гэтым працэсе, ён разам з таварышамі прагне быць пераможцам у баявым процістаянні. Такім чынам, не толькі паніка, але і хуткая мабілізацыя сіл можа быць заразлівай падчас баявых дзеянняў. Гарэцкі апісвае яшчэ адну сітуацыю, калі беларус Задума адчувае сваю прыхільнасць да баявага братэрства: гэта адбылося падчас прыезду вайсковага кіраўніцтва і ўзнагароджання тых салдат, хто праявіў геройства ў баях. Можна сказаць, што дзякуючы асобным пасіанарыям адбываецца фармаванне адмысловага калектыўнага поля, пад уздзеянне якога немагчыма не патрапіць.

Трэба сказаць колькі слоў і пра этычны складнік у абодвух аўтараў. Л. Гумілёў адзначае: “У фазе пад’ёму, калі ў сіле быў імператыў: “Будзь тым, кім ты павінен быць!” – этыка складалася з безумоўнага падпарадкавання індывідуума прынцыпам сістэмы. Парушэнне прынцыпаў сістэмы разглядалася як злачынства, якое наказваецца безумоўна. Добра – значыла выканаць тое, што трэба, а дрэнна – значыла не выканаць таго, што трэба” [2, с. 142]. Вядома, падпарадкаванне прынцыпам сістэмы ў шматлікіх выпадках не азначае адмовы ад пасіянарнасці. Больш за тое, часта менавіта пасіянарыі найбольш актыўна падпарадкоўваюцца гэтым прынцыпам. Прычым у аснове такога падпарадкавання ляжыць у першую чаргу не боязь пакарання з боку грамадства, а боязь парушэння ўніверсальнага сусветнага закона. Для Лявона Задумы ў такім кантэксце – гэта неабходнасць выканання вышэйшага закона чалавечых стасункаў, закона захавання “людскасці”, неабходнасці дапамагчы тым, хто побач тут і зараз. Вось чаму герой Гарэцкага, трапіўшы ў складаную сітуацыю, трымаўся і змагаўся, бо адчуваў шмат каго з таварышаў па службе, як “сваіх”: гэта і Гірша Веленькі, і капітан Смірноў, і падпаручнік Сізоў, і фельчар Лябёдкін. “Калі мы адчуваем свайго, гэта значыць, што рытмы трапляюць ва ўнісон ці будуюцца ў гармонію; калі ва ўнісон рытмы не трапляюць, мы адчуваем, што гэта чужы, не свой чалавек” [2, с. 71]. Менавіта ў падобнага роду гармоніі і праяўляецца дзіўнае адзінства адцягненай і быццам цалкам прыроднай пасіянарнасці і глыбокіх маральных падмуркаў чалавечага быцця.

Напрыканцы адзначым, што тая ўзаемасувязь прыродна-геаграфічных умоў, сацыяльна-гістарычных працэсаў, псіхалогіі чалавечых узаемаадносін, якую прадставіў Гумілёў, дае падставу для разважанняў наконт адэкватнай ацэнкі гістарычных падзей, ролі асобы ў навакольных працэсах, глабальных і лакальных канфліктах, што асабліва актуальна было як напачатку XX стагоддзя, так і ў нашыя дні. Аналіз і разуменне працэсаў этнагенезу праз навуку і мастацтва дае магчымасць лепш зразумець і прагназаваць паводзіны розных сацыяльных груп, народаў, дзяржаў, што магло б дапамагчы пераадолець многія негатыўныя тэндэнцыі развіцця сучаснага свету.

Літаратура

1. Гарэцкі, М. На імперыялістычнай вайне // Выбраныя творы / М. Гарэцкі. – Мінск : Кнігазбор, 2009. – С. 299–417.
2. Гумилев, Л. Н. Конец и вновь начало: Популярные лекции по народоведению. – Москва : Айрис-пресс, 2003. – 384 с.